
מורשתם הספרותית של צאצאי / The Literary Legacy of Maimonides' Descendants / הרמב"ם

Author(s): יוסף ינון-פנטון and Paul B. Fenton

Source: *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל / כמזרח, סתיו תשס"ד, חוברת 97 (סתיו תשס"ד), pp. 5-25

Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23431472>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל כמזרח

מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם

יוסף ינון-פנטון

חיבוריו של ר' משה בן מימון נחשבים לנקודת השיא בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים במזרח, שלאחריה הכל הוא אך חזרה ופרשנות. אך בעוד שנצדק אם נאמר כי מאז ימי הביניים, להוציא אולי את ההגות הקבלית לבדה, גם אם לא את המיסטיקה בכללה, שלטה במחשבת ישראל דמותו המדהימה של "הנשר הגדול", שגאונותו המופלאה האפילה על כל החיבורים שנכתבו אחריו, נטעה אם נחשוב כי היצירות האינטלקטואלית היהודית כולה עמדה מלכת בשל ברק מחשבתו המסנוור. לא עברו שנות דור, עד שבעירו של הרמב"ם עצמו התחוללה מהפכה רוחנית רבת חשיבות שעשויה היתה לשנות לתמיד את פני היהדות. יתר על כן, בתנועה זו, שהיתה לזרם סגפני וחסידי, היו מעורבים יוצאי חלציו הישירים של הרמב"ם. למרות שאלה נודעו בראש ובראשונה בתפקידיהם החשובים כראשיה החילוניים והדתיים של יהדות מצרים ("נגידים"), היו בהם גם מלומדים בולטים, שכתביהם, לולא נפל עליהם צילם הכבד של כתבי אביהם המפורסם, היו מטייעים חותם עמוק על מהלך תולדות הרוח בישראל.

לצד ערכן הברור מבחינה מהותית, היסטורית וספרותית של יצירות אלה, נודעת להן עם זאת חשיבות מיוחדת בדרך "ההשתקפות". בדומה לתורותיה של שושלת חסידית כלשהי שנלמדו דור אחר דור, חדורים כתבי הנגידים מהשושלת המימונית באותה אידאולוגיה וההבדלים ביניהם קטנים ביותר. קו מנחה קבוע שולט בחיבוריהם לגוניהם – ההשפעה העמוקה של משנת הרמב"ם; במיוחד ספוגה פרשנותם, הן מסוג הפילוסופיה-המיסטית, הן מסוג החסידי-המוסרי, ברמזים לכתבי רבינו משה. השאלה המתבקשת היא באיזו מידה מפרשות תורותיהם של הצאצאים בנאמנות את אלה של אביהם? הניתן להשתמש בהן להבהרת נקודות עמומות בהגותו של הרמב"ם? מאידך-גיסא, כאשר דעותיהם שונות באופן משמעותי מאלה של אביהם הגדול, מעניין לא פחות לחקור את הסיבות לשוני ואת השינוי בנסיבות שחייב את המפנה המודע או הבלתי מודע שחל אצלם. עיון כזה מאלץ גם כאשר לתולדות המחשבה היהודית במזרח המוסלמי, כיוון שהנגידים צאצאי הרמב"ם נחשבו כדפריה הרוחניים והאינטלקטואליים של תקופתם.

התקופה המדוברת נפתחת בר' אברהם בן הרמב"ם (נפטר בשנת 1237) ונמשכת עד אחרי 1409. בין השנים הללו עברה הנגידות מר' אברהם לבנו ר' דוד (נפטר בשנת 1300),

* נוסח ראשוני תירגם יאיר צורן – ראו פנטון, צאצאי. נוסח זה עודכן והורחב.

פעמים 97 (תשס"ד) עמ' 25-5

נכד הרמב"ם, וממנו לבנו אברהם השני (נפטר ב'1316), ומאברהם זה לבנו הצעיר יהושע (נפטר ב'1355), וממנו לבנו דוד השני (נפטר אחרי 1409), שהיה האחרון המשפחה שכתביו ידועים לנו.¹

הסקירה הראשונה שהוקדשה ליבולם הספרותי של צאצאי הרמב"ם היא מאמרו העשיר בתעודות של שטיינשניידר שהופיע בשנת 1901.² מאז לא רק ידיעותינו על ספרות זו התרחבו מאוד בעקבות מהדורות ופרסומים שונים, כי אם גם הבנתנו את השולשלת המימונית וסביבתה החברתית, התרבותית והרוחנית, בעיקר הודות לניצול התעודות שבגניזה. להלן נסקור את מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם.

ר' אברהם בן הרמב"ם

ר' אברהם (ראב"ם, 1186–1237),³ בנו יחידו של הרמב"ם, נתמנה בגיל הרך של ט"ז שנה ל"ראיס אליהוד" של קהילת מצרים, אחרי פטירת אביו בשנת 1204. אך רק בשנת 1216 קיבל את התואר "נגיד", והיה הראשון שנשא את התואר מבני המשפחה, שהחזיקו במשרה במשך מאתיים שנה כמעט. כראוי לבנו של הרמב"ם, הוכיח ר' אברהם את עצמו לא רק כמנהיג ציבורי מוכשר אלא גם כהוגה דעות עצמאי בעל מפעל ספרותי דגול, שניחן בברק ובמקוריות. אף על פי שמכמה בחינות ר' אברהם התנהג – ולמעשה גם נחשב – כממשיך ומפרש של משנת אביו, היה בדעתו להטביע על צאנו את חותמת גאונותו. אם כי הוא מדגיש פעמים רבות שהוא חי לפי העקרונות המוסריים שקבע אביו, ר' אברהם פיתח תורה שלימה משלו הנבדלת במידה ניכרת מזו של הרמב"ם, והוא ניצל את עמדתו כנגיד כדי לנסות לנפוח בנשמת יהדות המזרח רוח חדשה, בהפצת צורת חסידות שמושגיה המוסריים ומנהגיה הפולחניים הושפעו במידה מרובה מהמיסטיקה המוסלמית. אך אין ספק שצילו של הרמב"ם האפיל על זיו כתבי בנו המצוינים, וגור עליהם נשייה בווריותיהן של הספריות. כהוכחה נזכיר שמשנה תורה נדפס על אדמת ספרד כבר לפני שנת 1480, ואילו רק בשנת 1836 יצאו לאור בתרגום עברי הדפים הראשונים של ה"כפאיה", ספרו הראשי של הראב"ם.⁴ מפרי עטו קדם להם רק חיבורו "מלחמת השם", שפורסם בוילנא בשנת 1821, ללא ספק בגין עניינו לקורות פולמוס הרמב"ם.⁵ אין זה מקרה שמכל כתבי הנגיד, מחיבור זה השתמר המספר הגדול ביותר של כתבי יד.

- 1 על שושלת הרמב"ם ראו: פריימן, שלשלת, עמ' 9–32, 157–158; אשתור, א, עמ' 177 ואילך, 298 ואילך; ב, עמ' 26 ואילך; ג, עמ' 1.
- 2 ראו: בראן; מאן, מקורות, א, עמ' 416–434; שטיינשניידר, ספרות; שטיינשניידר, 'הודים, מס' 159 (אברהם מימוני), 160 (דוד מימוני), 161 (עובדיה מימוני), 162 (יהושע מימוני), 162b (דוד בן יהושע מימוני).
- 3 ראו פנטון, ראב"ם.
- 4 הוא המאמר על אודות דרשות חז"ל שפירסם שמואל גולדנברג בכרם חמד ג (תקצ"ו), עמ' 6–18, על סמך עותק של כ"י אופנהיימר בהמבורג (לאחר מכן נויבאור 1649) שסיפק לו שמשון בלוק הלוי.
- 5 פרט לחידושים שהובאו מהכפאיה בדברי הראשונים, כגון אהרון בן יעקב, ארחות חיים, ירושלים

כאשר הרמב"ם נתמנה שוב לראיס אליהוד, שלח לו תלמיד נלהב מכתב ברכה שבו טען שאם הקהילה זכתה באדם גדול, המדע איבד אדם גדול. כך עלה גם בגורלו של ר' אברהם, שתפקידו הציבורי ושירותו הרפואי בארמון המושל לא הותירו לו זמן רב לכתיבת ספרים. מלבד זאת, ר' אברהם, בניגוד לאביו ששירת במשרה זו רק תקופות קצרות, החזיק במשרה למעלה משלושים שנה, עד לפטירתו בשנת 1237. שפע מכתבים אליו, או ממנו, שנשתמרו בגניזה, מעידים על השאלות החברתיות והציבוריות אשר עימן הוא התמודד. המכתבים משקפים את העסקים אוכלי זמנו, שהיו לפעמים פעוטים, בטיפול בעניים ובמקופחים, ואילו הבעיות המסובכות מתוארות בתשובותיו הרבות. הענווה והאנושיות שבוקעות מהם משקפות את אישיותו החסידית של הראב"ם, אך לא פחות את הסמכות וההחלטיות של מנהיג ציבורי. על אף חובות אלו, הראב"ם יצר יצירה ספרותית רחבת ידים המקיפה ארבעה תחומים של פעילות: 1 – פרשנות; 2 – הלכה; 3 – מוסר ותאולוגיה; 4 – פולמוסים.

רוב כתיב הראב"ם הגיעו אלינו בצורה בלתי שלמה, וספק אם הוא בעצמו השלימם. למזלנו, על אודות פעילותו עומדת לרשותנו תעודה מיוחדת במינה – איגרת משנת 1232, שמקורה ככל הנראה מן הגניזה. באיגרת זו, ר' אברהם, שהיה אז בן ארבעים וחמש וכבר שירת כנגיד כמעט שלושים שנה, מספק למכותבו, בסגנון המזכיר את המכתב המפורסם של אביו לר' שמואל אבן תיבון, פרטים חשובים, הן על אודות החיבורים השונים שהשלים והן על אודות אלה שהיה עוסק בכתיבתם, או שהיה בדעתו לכתוב. והרי האיגרת:

נוסח כתב שנכתב אצל אברהם ביר' משה הרב הגדול ביר' מימון [א5] והחבורים אשר התחלתי בהם אחר פטירת אבא מרי זצ"ל דקדוק פירוש התלמוד וספר הביאור לעקרי החבור עדיין לא מצאתי פנאי להשלימם. אבל חבור אחר בלשון קדר וישמעאל חברתי, ועל יסודי היראה והאהבה בניתיו. ומספיק לעובדי השם קראתיו. עזרני יוי והשלמתי חבורו ודקדקתי והעתקתי רובו, ונעתק לארצות רחוקות מקצתו. ופירוש התורה ששמעת שמועתו אמת כי התחלתי בו ואלו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים הייתי משלימו בשנה אחת או שתיים. אבל לא אוכל לכתוב בו אלא בשעות קטנות בין ימים רחוקים שעדיין לא השלמתי דקדוק החבור הראשון שאמרתי רובו שלם ונגמר ומיעוטו הנשאר בקרוב בעזרת שמים יגמר. ומפני זה לא פירשתי מפירוש התורה שחברתי אלא קרוב מחצי ספר בראשית אבל אני עוסק וכשאשלים דקדוק החבור שלם רובו אשתדל בכל כוחי להשלים פירוש התורה וגם פ' הנביאים והכתובים אחריו אם יסייעוני מן השמים. והמלאכה מרובה [ב5] והיום והפועלים כדברי ר' טרפון. ורבות מחשבות בלב איש ועצת יוי

תשט"ז, דף כד, קפ (מחכמי פרובנס), והאחרונים, כגון: שו"ת הרשב"ש, סימן קסב; ר"ש צרא, מקור חיים, סוף כי תשא; שו"ת ר' משה אלאשקר, סימן יח, צו, קד; שו"ת הרדב"ז, חיד סימן צד; כסף משנה להלכות קרבן פסח ב, יג (השוו ראב"ם, ברכת אברהם, סימן ג); שיטה מקובצת לבבא מציעא סא ע"ב; מעשה רקה, ונציה תק"ב, דף א-ב; מנחת חינוך, לונדון תשנ"ז, מצווה א, אות כב; מצווה ק, אות ב; מצווה תקנט, אותיות ד, ז.

היא תקום. ואילו היה פירוש הפרשיות שפירשתי מועתק ומדוקדק הייתי משגר אותו אבל הוא עדיין צריך חזרה עליו ודקדוק לענייניו והעתקה לכתיבתו לא יהיה זה עד שאשלים פירוש ספר אחד מה' ספרי התורה. ואולי לא יתאחר זה בעזרת איום ונורא ואשגר אותו אליך אם לא יעכב אותי מקרה ופגע כי לא אדע מה ילד יום ולא שעה ולא רגע. ואם יהיו אגרותיך היקרים מגיעים אלי חדשים לבקרים גם אגרותי היו מגיעים אליך. ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום. ושלומך רבה ויגדל ויוסיף ואל יחדל וכן יהי רצון. אתקמג'. ישע יקרב.⁶

פרשנות

ובכן, בתקופה זו, שנים ספורות קודם פטירתו, החל ר' אברהם בכתיבת פירושים, הן לתלמוד הן למשנה תורה; לדאבוננו אלה לא הגיעו אלינו. אף הוא החל בכתיבת ביאור בלשון ערבי לתורה, שממנו השלים אז את פירושו לחלק מספר בראשית, וכן תיכנן כתיבת פירוש לספרי נביאים וכתובים. בעוד שלא נתגלו עדיין כל סימנים לקיומם של אלה האחרונים, פירוש הראב"ם לבראשית ולחלק מספר שמות הגיע אלינו בכתב יד יחידי בעולם, ואף נדפס.⁷ לא עלה בגורלו של הרמב"ם להגשים את שאיפתו לכתוב פירוש מלא למקרא, ואין ספק שר' אברהם טיפח תקווה למלא את החסר. הכתבים הפילוסופיים של האב ניסו לקבוע את ההבנה הנכונה במקראות הבעייתיים ביותר, ועתה חפץ הבן ליישם את השיטה בכתיבת פירוש לכל התנ"ך.⁸ פרט לר' תנחום ירושלמי, הפחות מקורי אולי, ר' אברהם היה כמעט אחרון המפרשים במזרח שרוח תור הזהב עדיין פיעמה בליבם. הוא מצטט בשפע את קודמיו מתקופת הגאונים, כמו רב סעדיה גאון, ומהאסכולה האנדלוסית, במיוחד את ראב"ע, אך מביא גם את דעותיו של רש"י. בייחוד עוררו תשומת לב המובאות בשם אביו – עשרים ושתיים – וזקנו, ר' מימון בן יוסף, שנחקרו על ידי ל' סימנס וש' אפנשטיין זמן רב לפני שהפירוש ראה את אור הדפוס.⁹

בדרך כלל ר' אברהם נצמד אל הפשט אבל הוא אינו נרתע מפירושים פילוסופיים מתונים שעוקבים אחרי משנת אביו, במיוחד בהקשרים של מראות מלאכים וחלומות נבואיים, ובמידה מסוימת גם של הטעמים החברתיים וההיסטוריים של המצוות.¹⁰ במקומות מסוימים הוא קורא לפרשיות אלו "סודות". ללא ספק, ההיבט המעניין והמקורי ביותר של פרשנותו הוא הפירושים הקשורים למשנתו האוטטרית והדרך החסידית המיוחדת שעליה המליץ ושאת יסודותיה הוא משתדל לגלות בסיפורי המקרא, ובמיוחד בחיי האבות והנביאים.

6 האגרת השתמרה בכ"י בודליאנה פוקוק 186 (נויבאור 1315), דף 4א-5ב – ראו: נויבאור, קטלוג, א, טור 463; בית אריה, עמ' 217-218; מאן, יהודים, ב, עמ' 332. פירסם אותה לראשונה א' נויבאור, מכתב, ומאוחר יותר רוזנבלט, א, עמ' 124-126.

7 ראו: ויזנברג. קטעים ממנו פורסמו קודם לכן על ידי אפנשטיין, ליקוטים, ואפנשטיין, ראב"ם.

8 על פרשנות הראב"ם ראו פנטון, פרשנות.

9 ראו: סימנס, עמ' 337-343; אפנשטיין, תרומה; אפנשטיין, ליקוטים.

10 השוו ויזנברג, עמ' תפד, איסור בישול גדי בחלב אמו מנוגד למנהג של עבודה זרה כפי שנאמר במורה נבוכים ג, מח. השוו גם דנה, עמ' 222, הרציונליזציה של הנימוק למים אחרונים.

כך, מנהגים צופיים שהיו נהוגים בתקופתו מושלכים על העבר המקראי ותכונות צופיות מיוחסות לאבות ולנביאים. למשל, אם רוב חיי האבות עברו במדבר במנותק מן התענוגים החומריים, היה זה כדי להתמסר לשלימות רוחנית תוך ביטחון ופרישות כדרך המתבודדים הצופים שהתגוררו במדבריות. גם פירושים אלו נקראים בפיו של הראב"ם "סודות", אך אחרי בדיקה מתברר שאינם הסודות הפילוסופיים שרמז אליהם הרמב"ם, אלא מושגים צופיים וחסידיים שהבנתם דורשת את החוש הרוחני הנקרא דְיוֹק (טעם). למרות גיוונו הפופולרי וסגנונו החי והמושך, הפירוש לא זכה לפרסום רחב, אולי כי מעולם לא תורגם לעברית; ואולי גם בגין פרשנותו המקורית שנבעה מהאפשרויות הדתיות והמוסריות המיוחדות שלו.

הלכה ומוסר

לפי האיגרת שהבאנו לעיל הראב"ם השלים כבר את חיבורו הגדול "כפאיה אלעאבדין" (המספיק לעובדי השם), שתוכניתו המהפכנית היא שהקנתה לראב"ם את התואר "אברהם החסיד". להוותו, תמצית ענקית זו של הלכה, מוסר ותאולוגיה לא הגיעה אלינו בשלמותה, אך חלקים ממנה מצויים בספריות שונות, נוסף לקטעים רבים בגניזה.¹¹ באותה איגרת ר' אברהם מעיד שחיבורו כבר "נעתק לארצות רחוקות" ולמעשה היה ידוע במאה הי"ג לחכמי פרובנס, ופסקים הובאו ממנו במזרח עד המאה הי"ז. אחר כך החיבור נשכח מלב אדם. מבחינת כמותו, חיבור זה היה אולי הגדול ביותר בכל הספרות הערבית היהודית – במקורו היו בו ארבעה ספרים שנחלקו לעשרה שערים, כאשר כל שער היה בן עשרה פרקים בערך. רק שני שערים הגיעו אלינו פחות או יותר בשלמותם, והם מחזיקים חמש מאות עמוד; ואם נניח שיתר השערים היו בעלי אותו היקף, מדובר בחיבור בן 2500 עמוד. חלק גדול מן הפרקים העוסקים בתורת המוסר פירסם ש' רוזנבלט בשנות השלושים, והחלק הדין בענייני תפילה יצא לאור בתרגום עברי על ידי נ' דנה;¹² חבל שהחלק האחרון הדין במושג ה"נְצִיל", או הדביקות המיסטית, כנראה הלך לאיבוד. פרק מן הכפאיה, הדין בפרשנות האגדה, תורגם שלוש פעמים לעברית בימי הביניים ובמאה הטי"ז, בכותרת "מאמר על האגדות",¹³ ובעידן המודרני נתגלו קטעים מן המקור הערבי.¹⁴ במובנים רבים הספר הוא גירסה ערבית למשנה תורה, בפרט בחלקיו ההלכתיים. אכן, רוזנבלט אפיין כראוי את חלקו הראשון של הכפאיה כמקבילו של ספר המדע של הרמב"ם.¹⁵

11 ראו: פנטון, המספיק; פנטון, דנה.

12 ראו: רוזנבלט; דורי; דנה; אפנשטיין, כפאיה; וידר, עמ' 83-93; בלאו, עמ' 229-241.

13 תרגום אנונימי קדום מצוי בכ"י נויבאור 1649 שהועתק בפולניה בשנת 1465. הוא התפרסם ונדפס מספר פעמים מתוך כתב יד זה – ראו למשל: כרם חמד ב (תקצ"ו), עמ' 7-16; רמב"ם, קובץ, ב, דף 40-43; ובאחרונה בתוך ראב"ם, מלחמת השם, עמ' 81-98. תרגום שני בוצע במאה הטי"ז במזרח בידי אברהם אבן מיגש (ראו א' הרכבי, חדשים גם ישנים י [תרנ"ו], עמ' 78) ובמערב בידי וידאל הצרפתי בהקדמתו לפירושו על מדרש רבה, אמרי יושר, ורשה תרל"ד.

14 ראו הורביץ. יש להוסיף לקטעים שגילה חוקר זה ב־39, Arabica II, Westminster College, את קטע הגניזה שבספריית כ"ח, פריז, IIA 1, שבא מאותו כתב יד.

ככלל, מפעלו הסינתטי של הראב"ם דומה לנסיונו של אביו להעמיד שולחן ערוך הלכתי ומוסרי. אמת נכון הדבר שהרמב"ם נתבקש לתרגם את משנה תורה לערבית, אפשרות שהרמב"ם שלל מכל וכל באיגרתו לאבן ג'אבר,¹⁶ אך הכפאיה רחוקה מלהיות אך ורק תרגום ערבי, או שמא חיקוי מתוך התבטלות למשנה תורה. זהו חיבור עצמאי המעיד על שינוי דגשים ברור מאוד. בשעה שהחלקים הראשונים של הכפאיה חוזרים על הנושאים ההלכתיים של משנה תורה, אם כי בהדגשת מובנם הרוחני, החלק הרביעי והסופי של הספר, המוקדש ל"דרך המיוחדת", לובש צורה של ספר הדרכה צופי. במילים אחרות, תוך כדי ניסיון להכיל באופן אורגני בתוך אופק ההלכה עניינים שהם בעצם מחוץ לתחומה, הראב"ם מעמיד את דרך החסידות כחלק בלתי נפרד של שמירת המצוות, שאותן הוא מציג גם מזווית חסידית.

השאלה המכרעת שניתן אפוא לשאול היא, לאור ההתמסרות המוחלטת של הראב"ם לירושת אביו, מדוע זמן כה קצר לאחר שנתחבר משנה תורה, ולא יותר משלושים שנה לאחר שהחיבור כבר היה נפוץ, מצא ר' אברהם לנכון לחבר חיבור דומה? לאור מעמדו הגבוה של הנגיד כמנהיג וכפוסק ניתן בהחלט להבין את עיסוקו בכתיבת תשובות – כך ניתן להבין גם את פירושו לתורה, שניתן לראותו כהשלמה לכתבי אביו שלא כללו פרשנות מקרא. מוקשה הרבה יותר הוא חיבורו הכביר כפאיה אלעאבדין. התשובה לשאלה זו היא המפתח להבנת מטרתו של ר' אברהם. השאלה אינה עניין של השערה, מאחר שפורסמו פרקים חשובים – במיוחד אלה הדנים בענייני תפילה – המאפשרים לנו למדוד את השוני בגישתו של ראב"ם ביחס לעמדת אביו. ראשית כל, יש להעיר ששיטת כתיבתו של הבן שונה במידה מרובה מזו של האב, וגישתו פחות הלכתית ויותר פרשנית. למעשה הוא נמנע משיקולים הלכתיים תוך הפניית הקורא אל היד החזקה. ר' אברהם מעוניין יותר ברוח ההלכה מאשר באות, ולפי הצפוי רוח זאת חדורת אידאלים חסידיים. בעצם הכפאיה היא פירוש חדש להלכה ולמוסר היהודיים ברוח החסידות.

במאמר מעמיק ניסה גרשון כהן¹⁷ להשיב לשאלת כתיבת הכפאיה כשהראה כי את המניע למפעלו של ר' אברהם יש למצוא בפנייתו לצורה מסוימת של חסידות בהשראת הצופיות שבה דבק, ושאותה ניסה להפיץ בהכנסתה לתוך שיטה שלימה ועקיבה. לפי כהן ר' אברהם אף הציב לעצמו מטרה באימוץ תכנית של התאמה קפדנית להלכה, על מנת לרסן מגמות אנטינומיות מסוימות בקרב החסידים, שחלק מהם התלהבו יתר על המידה בהערצתם את הצופיות.¹⁸ תוך כדי ציון האופי הפופולרי יותר של הכפאיה לעומת האופי האליטיסטי של המורה, כהן מתאר את מפעלו הספרותי של הראב"ם כניסיון להעניק "מעמד אינטלקטואלי מכובד למנהיגים החסידיים שהיה ברצונו להפיץ". אך אף על פי שבאופן עקרוני השערתו של כהן צודקת, היא אומרת דרשני. עלינו לזכור כי בהיותה

15 רונבלט, א, עמ' 31.

16 רמב"ם, איגרות, א, עמ' תט.

17 ראו כהן.

18 שם, 25, עמ' 80.

רחוקה מלייצג שסתום ביטחון אנטינומי, שימשה הצופיות ליהודים בעידן הטרומ-קבלי דגם מוחשי של עוצמה רוחנית רבה. אין זאת אומרת, כפי שכהן ממשיך וטוען, שיהודים רבים נמשכו לאסלאם וכן שמה שהניע את בעל הכפאיה להתחיל במפעלו הספרותי היתה השאיפה לעמוד בפני איום השמד. בכך הוא אינו מעריך אל נכון את בדידותו הדתית הגמורה של בן החסות (הדיימי) בחברה המוסלמית של אותם הימים, שלדעתנו לא היה בכוחה של הצופיות להקל עליה. סביר הרבה יותר כי מטרתו של ר' אברהם היתה אמורה ללמד סגוריה על דרכו של החסיד במסגרתה של תאולוגיה אורתודוקסית קפדנית. יש למגמה זו כמה מקבילות צופיות, כגון ספרי אבו חאמד אלגואלי (נפטר בשנת 1111), שדמותו קרובה למדי לזו של רבינו.

תקצר היריעה מלערך השוואה, ולו בקצרה, בין שיטתו של ר' אברהם בספר זה לבין זו של אביו; די לנו אם נאמר, כי מטרתו העליונה של החסיד היא להיות ל"חסיד" יותר מאשר ל"משכיל". על אף שר' אברהם אינו כופר בחשיבותה של שמירת מצוות קפדנית, אף לא בזו של הישג אינטלקטואלי, בכל זאת הוא עומד ביתר תוקף על הישגיו המוסריים של האדם. ההבדל המכריע בין האב לבנו אינו כל כך בתאוריה כמו במעשה. בכפאיה מטיפ ר' אברהם לסגפנות קיצונית, בנוסח צופי, בעוד שהרמב"ם, על אף שבפירושו לאבות הכיר בערכו של עינוי הגוף הוא דוחה אותו לטובת ה"דרך הממוצעת" של ה"מתנינות".¹⁹

מחקרנו בכתבי הצופים היהודים, שהכתירו את הנגיד כמנהיגם, חשף שני היבטים ראויים לציון. ראשית, התנועה היתה בעלת ממדים רחבים בהרבה מכפי ששיערנו עד כה וכללה גם קראים. שנית, התנועה התקיימה כבר בימיו של הרמב"ם, שהתייחס בביטול ליהודים הנהוגים מנהגי סגפנות שאפיינו את הצופים היהודיים, כגון תענית, התבודדות ולבישת בגדי צמר; אפילו אנשים בסביבתו הקרובה של הרמב"ם, כגון מחותנו, ר' חננאל בן שמואל, דבקו במגמה חסידית זו.²⁰ נקודה שיש לדון בה היא אם חיבוריו של הרמב"ם עצמו הביאו יסודות אלה בחשבון, מאחר שתפיסתו המוסרית כוללת, ללא ספק, מושגים צופיים. הייתכן כי מציאותם של יסודות אלה באה לשוות להם "מכובדות שמכותית"? לפי אותו קו, ניסוחה מחדש של האתיקה היהודית בפי ר' אברהם לא ייראה כניסיון להימנע מלהפיץ מגמה ייחודית חדשה, כפי שכהן העדיף לטעון, אלא, להפך, לשכלל תופעה רוחנית שכבר היתה נפוצה וידועה תוך קישורה ליסודות מסוימים בתפיסתו הפילוסופית והמוסרית של אביו. ולכן, בעל הכפאיה מציג את המנהגים החסידיים לא כחידושים ואף לא כחוקות הגויים אלא כהחזרת עטרה ליושנה, אף על פי שעקב נסיונותיו להפיץ את הדרך החסידית ולהחדיר את מנהגיה בבתי הכנסת העתיקים במצרים, הואשם בשינוי הנהג הממוסד שנחשב כמעשה הראוי לגינוי.²¹

19 רמב"ם, פרקי אבות, עמ' שט-שפד; רמב"ם, הקדמות, עמ' רלד-רמא. וראו גם גוטמן, עמ' 178-179.

20 על אישיות זו ראו פנטון, ר' חננאל.

21 ראו: פרידמן, מחלוקת; פרידמן, סקירה.

התכנית החסידית של ר' אברהם, כפי שהיא מוצגת בכפאיה, מרשימה ביותר. החיבור בנוי בתבונה, ובסגנון חם ומושך. יש לו רק מגרעת אחת: הוא אינו פרי עטו של הרמב"ם! לולא היה הראב"ם בנו של אדם כה גדול, לבטח היו אומרים "מאברהם עד אברהם לא קם כאברהם", ופני היהדות בדורות הבאים היו דומים, מה מוזר, לצופיות. לפי עדותו של הראב"ם באיגרת המובאת לעיל, הוא כתב פירוש למשנה תורה וגם לתלמוד, ואף על פי שהוא רומז אליהם בשאר כתביו כספרים מושלמים,²² הם לא הגיעו אלינו. ר' אברהם הוערץ בצדק כאחד הפוסקים החשובים של תקופתו, ושאלות נשלחו אליו אף מסוריה ותימן. אין פלא שנשארו אחריו תשובות רבות מאוד שזכו לראות אור הדפוס בעידן המודרני.²³ ראוי לציין שחלקן מתייחסות לביאור כתבי אביו והן מתוספות אל חיבוריו הפולמוסיים השונים שבהם יצא להגנת תורות אביו. בתקופת "מדעי היהדות" התחיל המחקר על הראב"ם, שוב, מן הפולמוס המימוני עם פרסומיו של המשכיל בער גולדברג (ב"ג), "ברכת אברהם", שהופיע בליק בשנת 1859, וכולל את תשובות הראב"ם על השגות ר' דניאל אבן אלמאשטה הבבלי על ספר יד החזקה, וספר "מעשה נסים", שהופיע בפריז בשנת 1867, שבאות בו תשובותיו להשגות אותו ר' דניאל על ספר המצוות. גם בספרו "מלחמת השם", שהופנה במיוחד נגד טענות רבני צרפת, ר' אברהם משתדל לדחות את הביקורת על הכתבים ההגותיים של אביו.²⁴ פעילות זו הועילה בחיזוק מעמדו האישי כיושר הרוחני של אביו אך גם כמנהיג בפני עצמו. כמו כן, כתביו הפולמוסיים כוללים תשובות וכתבי פלסתר להגנת האידאלים החסידיים שהותקפו על ידי היסודות השמרניים יותר של הקהילה המצרית. ראוי לציין בהקשר זה את הסנגוריה על דרכי החסידים, שבה הוא מתקיף בגלוי את השופטים והמנהיגים הקהילתיים צרי האופק, שהאשימו את החסידים ברשלנות ובהתנהגות לא נאותה בשמירת הדת.²⁵

לבסוף, כדאי לציין, ששני חיבורים שיוחסו לר' אברהם במאה הי"ז על ידי ר' יוסף סמברי, בעל "דברי יוסף", דהיינו "פתאב אלחן" (ספר הבריכה) ו"תאג' אלעארפין" (כתר היודעים) הם, כנראה, פרי עטם של מחברים אחרים, כפי שהראינו במקום אחר.²⁶

22 בברכת אברהם סימן ח, עמ' 15: "וכבר פרשתי זה וכיוצא בו בכלל הענינים שפרשתי אותם בספר הבאור לעקרי החבור"; שם סימן כב, עמ' 37: "וכמה זמן נתקשת לי קושיא זו בחיי אבא מארי ז"ל עד שפירש לי טעמא מסבא ואחר פטירתו לחיי העולם נתגלו לי ראיותיה וכתבתי אותן בפירוש מסכת פסחים שחברתי אותו וזה נוסח דברי שם".

23 ראו פריימן, שו"ת ראב"ם. אמנם התשובות שפירסם הירשפלד בשם הראב"ם אינן שייכות לו, ראו הירשפלד. לתשובות חדשות פורסמו בזמן האחרון על סמך קטעי גניזה – ראו: פרידמן, שו"ת; שטובר, גניזה; שטובר, שאלות.

24 כתביו הפולמוסיים: מלחמות ה' (וילנה תקפ"א; הנובר ת"ר; ומהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ג); ראב"ם, ברכת אברהם; ראב"ם, מעשה נסים.

25 ראו: גויטיין, כתב פלסתר; גויטיין, ראב"ם וחוגו.

26 ראו: סמברי, עמ' 223; פנטון, ר' אברהם החסיד, עמ' 57. הסיפור העממי ספר מעשה [של] ירושלמי (אמסטרדם תקי"ג, מונקאטש תרס"ב, הוסיאטין תרס"ג, מהדורת י"ל זלוטניק ונ' אלוני, ירושלים תש"ז – וגם בקובץ דברי הימים למשה רבינו, קושטא רע"ז, ונציה ש"ד, שם שס"ה) אינו שייך לו.

ר' עובדיה בן מימון

הנטייה למזג מיסטיקה צופית עם תורות הרמב"ם חוזרת ונשנית בכתבי צאצאיו המוכרים לנו. כל כתיבהם – ספרות פרשנית, מוסרית או פילוסופית – שופעים התייחסויות לתפיסות רמב"מיות, אך ניכר בהם שינוי ברור בכיוון של פרשנות ברוח סגפנית צופית. ראש וראשון לכולם הוא ר' עובדיה בן מימון (1228-1265), בנו של ר' אברהם, שעל אודותיו אין בידינו ידיעות רבות פרט לעובדה שהלך בדרכי אביו ויצא לו שם של חסיד ובעל נסתרות, "גברא [!] דטמירן גלין ליה ונהירו ושכלתנו וחכמה כחכמת אלהין השתכח בה וכל רז לא אנס לה".²⁷ ספרו היחיד שהגיע אלינו, "מקאלה אלחן צ'יה" (מאמר הבריכה), הוא ספר מוסרי מיסטי חדור בהשתפכיות רוחניות. לפי התיאור הקצר שהקדיש שטיינשניידר לכתב היד היחיד שהיה ידוע עד כה, הוא לא תהה על קנקנו. בתקופה החדשה חידש י"א ואידה את ההתעניינות בחיבור זה במאמר שהדגיש את רעיונותיו היסודיים,²⁸ והספר פורסם על ידינו על סמך כ"י אוקספורד וקטעי גניזה.²⁹ נושאו המרכזי של הספר הוא המושג הצופי הטיפוסי, כי הלב, מקום מושבה של החוויה הרוחנית, דומה לבריכה שיש לטהרה קודם שמי החכמה הטהורים יוכלו להישפך לתוכה. החיבור מורה לעולי רגל רוחניים כיצד להתקרב לשכינה תוך חיוק ההתקשרות עם עולם השכלים. חרף היותו עמוס בתפיסות ובמערכת מונחים צופית, היה חיבורו של ר' עובדיה בעל מגמה פילוסופית מובהקת, שניטיב לעשות אם נתארה כמיסטיקה פילוסופית. הוא מסתמך במידה רבה על הכפאיה של ר' אברהם, וכן על ספר המדע, הפירוש למסכת אבות והמורה, של הרמב"ם. ברם, את מאמרו של ר' עובדיה ניתן להגדיר כפראפרזה מורחבת לפרקים האחרונים של המורה, שהרמב"ם דן בהם בדרכים להשגת ההשגחה (ענאיה). השוואתם של אלה לנקודות המודגשות במאמר הבריכה תמחיש ביתר שאת את הפער האידאולוגי בין שני החיבורים. משנתו החסידית של ר' עובדיה נשענת על פרשנות פילוסופית מיסטית מקורית שהיא קיצונית יותר מזו של הרמב"ם ושל ר' אברהם. רוב פירושו מנוסחים בלשון מקוצר וסמלי, ומבוססים על תורה נסתרת שכולה רמזים. לעתים קרובות ר' עובדיה מסתיר בכוונה את המובן הפנימי של הפסוק ומסתמך על תחושת הקורא להבנת העניין:

דע שאי אפשר להרחיב את הדיבור ולבאר את הנושא שאליו אני רומז ומורה בכל מקום בשל עצמת סתימותו, דקות עניינו וריחוק מהותו. הלכך לא כל אדם מסוגל לקבלו מלכתחילה עד שיודרך בהקדמותיו. כלום אינך רואה איך מקראות התורה וספרי הנבואה ביטאו את העניינים האלה במשלים כדי להבינם. וכמו כן דנו בהם החכמים ז"ל בחידות והפילוסופים בקיצור, כי דברים אלה פעם מתגלים ופעם מסתתרים. והשגתם על ידי האדם תלויה במידת התעסקותו וחשקו בהם.³⁰

27 ראו אשתור, ג, עמ' 30.

28 ראו ואידה.

29 ראו: פנטון, מאמר הבאר; פנטון, שני מאמרים, עמ' 113-191.

30 פנטון, מאמר הבאר, דף א16.

כמו אביו, היתה לבעל המקאלה אלחוצ'יה נטייה להעניק לסיפור המקראי גוון חסידי, והוא מייחס לאבות ולנביאי ישראל מנהגים צופיים, כגון ההתבודדות – בהשראת מונחי יסוד מסוימים מכתבי הרמב"ם, הוא מטה אותם לכיוון צופי מובהק. הרחבת המונח "ח'לוה" (התבודדות) שהרמב"ם משתמש בו (מורה ג, נא) כדי להגדיר ההתבודדות, יכולה לשמש דוגמה לכך.³¹ לא ברור אם הרמב"ם, כשהשתמש במילה זו, התכוון להציג את האנלוגיה שבינה לבין מקבילתה הצופית; מאידך גיסא לא ייתכן שהוא לא היה מודע להשלכותיה העקרוניות על תורת ישראל בהקשר הצופי. מכל מקום, פרשנותם של צאצאיו היתה חד-משמעית לא רק בכך שהשתמשו במונח במשמעות צופית מובהקת, כי אם גם בכך שהפכו את הפרקטיקה של ה"ח'לוה" לאבן פינה בתורתם, בהשליכם את השימוש בה אל תקופת האבות והנביאים, כפי שראינו כבר אצל הראב"ם. נוסף להתבודדות מדגיש ר' עובדיה פרקטיקות סגפיות מסוימות אחרות המזוהות עם הצופיות, כגון צום, תפילות רשות, לילות שימורים, תענית דיבור, טבילות פולחניות, ואפילו פרישה מנשים.

ר' דוד הנגיד

אחיו הבכור של ר' עובדיה, ר' דוד (1222-1300), עלה על כס הנגידות בהיותו צעיר למדי, לאחר פטירת אביו בשנת 1237. מספר שנים אחרי כן, מחמת סיבה בלתי ידועה, התעוררה התנגדות לנגידותו, והוא הודח ממשרתו ונגיד אחר מונה תחתיו; בשנת 1251 חזר לכהן כנגיד במשך כמה עשרות שנים. בשל משבר בלתי ידוע לנו הורחק שוב ממשרתו, והפעם נאלץ לצאת את מצרים ולמצוא לו מחסה בעכו. בתקופת שהותו שם, בעקבות אביו, נטל חלק פעיל בפולמוס נגד מתנגדי הרמב"ם. אפילו במותו לא נפרד ר' דוד מסבו, כי בשנת 1290 שב לקהיר, לבלות בה את העשור האחרון לחייו, ואחרי פטירתו הועלו עצמותיו לארץ ישראל ונטמנו בטבריה, סמוך לקבר הרמב"ם, ומצבתו מצויה שם עד היום הזה.³² בין החיבורים המיוחסים לר' דוד הנגיד נמנים "מדרש ר' דויד", שהוא אוסף דרשות בערבית עממית על חמישה חומשי תורה. זהו חיבור ענק ששרד במספר רב של כתבי יד הודות לפופולריות שלו ולעובדה שהיו קוראים בו מידי שבת בשבתו בקהילות מצרים עד לתקופה האחרונה. תוכנו תואר על ידי אשתור, ובעקבותיו על ידי אברהם כ"ץ ואלה אלמגור.³³ בתחילת המאה העשרים נדפסה באלכסנדריה הדרשה על פרשת בראשית, וזכתה לתרגום עברי שיצא לאור בירושלים.³⁴ לאחר מכן, תורגמו לעברית מדרשי בראשית ושמות ופורסמו על ידי אברהם כ"ץ,³⁵ ואילו הדרשה לשבת הגדול ודיני פסח, מתוך ספר ויקרא שבכ"י שטרסבורג 4033, פורסמו בעברית בירושלים, בשנת תשמ"א.³⁶

31 ראו פנטון, התבודדות.

32 ראו מאן, מקורות, א, עמ' 418-426.

33 ראו: אשתור, א, עמ' 118; כ"ץ; אלמגור, במבוא.

34 ר' דוד מימוני, מדרש; ר' דוד מימוני, פירוש; ר' דוד מימוני, בראשית ושמות. וראו גם אלמגור.

35 ר' דוד מימוני, בראשית ושמות.

36 ר' דוד מימוני, הגדה.

שער הספר וציור הרמב"ם מתוך פרקי אבות עם פירוש ר' דוד הנגיד, אלכסנדריה תרס"א (1901)

חיבור שני שהגיע לידינו מ'ר' דוד הנגיד, קטן יחסית, הוא מדרש על מסכת אבות, שאף הוא נכתב בערבית עממית ושרד בכמה כתבי יד. בתחילת המאה העשרים נדפס גם הוא באלכסנדריה עם הקדמה מהרב הראשי של מצרים, ר' רפאל אהרון בן שמעון, ונדפס שנית בקהיר, בלי ההקדמה, וזכה לאחר מכן לתרגום עברי שיצא לאור בירושלים.³⁷ פירוש זה כבר תואר בפירוט על ידי ב"ז בכר.³⁸ יתר על דברי חוקר זה, מעניין לציין שלעיתים קרובות המדרש פותח בידיעה ביוגרפית או במעשה הקשורים בתנא בעל המאמר. שיטה זו נהוגה גם בפירוש לאבות לר' דוד הנגיד השני, והדבר ראוי לתשומת לב.

ר' יוסף סמברי מזכיר חיבור נוסף, שלא נמצא היום, והוא פירוש שחיבר הנגיד בעבור חכמי ברצלונה על "נבואת הילד" (חיבור אפוקליפטי סתום שנוצר כנראה בחוגי המקובלים בסופה של המאה הי"ג).³⁹ הפירוש לא השתמר, אך המקובל הספרדי ר' אברהם בן אליעזר הלוי (1460 - אחרי 1525) התיימר שראהו ואולי כלל דברים ממנו בתוך הפירוש שהוא בעצמו כתב על אותו חיבור.⁴⁰

האותנטיות של הכתבים האלה מוטלת בספק. כפי שנראה להלן, החליפו לדעתנו בין ר' דוד הנגיד לבין ר' דוד בן יהושע מימוני המאוחר לו, שנדון בו להלן. למרות שבתעודות מסוימות מכונה ר' דוד בתואר "החסיד" לא ידוע לנו אם דבק בתנועה הצופית היהודית או כתב חיבורים ברוחה.⁴¹ אמנם בנו, ר' אברהם, נקרא "החסיד",⁴² אך לא הגיע אלינו דבר מפרי עטו.

ר' יהושע הנגיד

אף חיבור אחד קודם לזמנו של ר' יהושע בן אברהם בן מימון הנגיד (1310-1355) לא תועד. ר' יהושע, כאבותיו, שימש במשרת הנגידות במצרים, והתחיל לכהן בה בשנת 1334, כשהיה בן עשרים וארבע. פרט לעובדה שהיה גם הוא רופא, אין בידינו ידיעות רבות על חייו. פרופ' גויטיין ליקט פרטים ספורים הקשורים לפעילותו הקהילתית מתעודות הגניזה, שבה שרד מספר לא מועט ממכתביו הציבוריים.⁴³ ר' יהושע היה רופא ופוסק הלכה, ושרידי חידושי פזורים בספרות הרבנית של חכמי המזרח ותימן;⁴⁴ תשובות שנשלחו

37 ר' דוד מימוני, פרקי אבות, ערבית; ר' דוד מימוני, פרקי אבות, עברית. הפירוש לאבות פרק ו' פורסם אצל בלאו, עמ' 242-248.

38 ראו בכר.

39 ראו סמברי, עמ' 224-231. חלק מדברי סמברי לקוחים מאבן יחיא, דף מו ע"א. על קשרי ר' דוד עם קהילת ברצלונה ראו אבא מרי, עמ' 18, 138.

40 ראו שלום, עמ' 116-119.

41 ראו פנטון, מאמר הבאר, עמ' 66 הערה 8. יש עתה רגליים להשערות של גויטיין שלפיה היה לר' דוד ור' עובדיה אח שלישי (גויטיין, נגידים, עמ' 251), על סמך קטע גניזה מאוקספורד שאנו עתידים לפרסמו. ר' דוד היה רופא, וכנראה לא יצאו לו מוניטין בתחום הלמדנות התלמודית.

42 ראו ברודי, עמ' 18: "אברהם איש החמודות, וארון התעודות, הבוחר בחסידות".

43 גויטיין, בית הרמב"ם.

44 ראו: פריימן, שו"ת ר' יהושע, עמ' עט-פא; אשתור, א, עמ' 298-300; רצהבי, מסאיל, עמ' 21. דעותיו של ר' יהושע נזכרות בשו"ת הרדב"ז, ח"ו סימן ב' אלפים קמו; כסף משנה להלכות תלמוד תורה ה,

ליהודי עדן השתמרו בחלקן, ופורסמו זה לא מכבר.⁴⁵ על פי רוב מתבססות פסיקותיו על משנה תורה. כעת יודעים אנו מכתבי מחברים מאוחרים יותר כי ר' יהושע הנגיד כתב פירוש לתורה ולנביאים, וייתכן שאף להפטרות, כנראה בעברית. ברם, מעט מדי מחיבורים אלה נשתמר מכדי שנוכל לחוות דעה על מאפייניהם.

ר' דוד בן יהושע

בשלהי המאה הי"ד היתה הספרות הערבית היהודית, ובמיוחד הספרות הפילוסופית והתאולוגית, סגורה בתוך גיבובים וחזרות, והציגה פנים של שקיעה אינטלקטואלית וחוסר יצירה שהחלו כבר מאה שנה קודם. עם כל זה, בתקופה זו בולטת דמות יוצאת מן הכלל, שמושכת את תשומת ליבנו יותר בגין היקף יצירתה מאשר במקוריותה. פרט לידיעות ביוגרפיות פעוטות, עד הזמן האחרון לא נודע כמעט מאומה על אודות איש זה שהטביע את חותמו על ההגות הערבית היהודית בתקופת דמדומיה. המדובר הוא בר' דוד בן יהושע (1335 בערך – אחרי 1409), שהיה אחד הפילוסופים היהודים האחרונים שכתבו בערבית, להוציא חכמי תימן, והיה גם הנגיד האחרון של בית הרמב"ם שזכרו נשמר. ר' דוד זה ירש את המשרה מאביו בשנת 1355, אך מסיבה לא ידועה עזב את מצרים ולפחות משנת 1375 עד שנת 1387 אנו מוצאים אותו בחלב שבסוריה; שם המשיך לשאת את התואר "ראש ישיבתה של תורה". במשך שהותו בחלב, שהיתה אז מרכז תרבותי חשוב, השקיע מאמצים כבירים באיסוף ספרים ובהעתקתם,⁴⁶ ומספר רב יחסית של כתבי יד שהוא בעצמו העתיק או שהיו בבעלותו שרדו. אפילו אחרי פטירתו ביקרו בחלב מלומדים וביבליופילים, כגון ר' סעיד אלעדני, כדי ללמוד בספרייתו ולהעתיק שם ספרים. הוא עצמו קיים קשרי תרבות עם מלומדים יהודים ואפילו מוסלמים. בשבתו בחלב תירגם כנראה את ארבעת הפרקים הראשונים של ספר המדע לרמב"ם עבור חכם מוסלמי הנקרא עלא אלדין אלמוקקת (מת בחלב בשנת 1391) כדי שיפרש את דברי הרמב"ם בערבית.⁴⁷

א; שם הלכות עבודה זרה יא, טו; שם הלכות ספר תורה ז, טז; שם הלכות ברכות ג, ח; שם ד, ו; שם הלכות נערה בתולה ב, יב; השו"ת בית יוסף, אורח חיים, סימן קסח סעיף י, יורה דעה, סימן רמב סעיף לד; שו"ת אבן רוכל, סימן לח; ואצל חכמי תימן, כגון ר' זכריה הרופא, נמוקי הרזיה, ר' סעיד אלעדני, ביאור משנה תורה (כ"י נויבאור 619), ור' יחיא צאלח בשו"ת פעולת צדיק, ח"ג, סימן קלה, ד"ה במקומו זה.

45 ראו פריימן, שו"ת ר' יהושע. וראו גם: רצהבי, מסאיל; רצהבי, שו"ת.

46 ערכנו רשימה של פריטים אלה כנספח לפנטון, שיר השירים. ספרייתו, שחלקה בעצם ספריית השושלת המימונית, שרדה בסוריה ובסופו של דבר נרכשה חלקית במאה הי"ז על ידי הספרייה הבודליאנית; יש שם מספר רב יחסית של כתבי יד שהיו שייכים לר' דוד. כתבי יד אלה מילאו תפקיד חשוב בתחיית העניין המחקרי המודרני בספרות הערבית היהודית. הספרייה היתה עדיין ידועה במאה ה"ט – ראו שו"ת רדב"ז, ח"ד סימן אלף רצו (רכה): "אני בדקתי בכל הספרים הישנים הנמצאים פה מצרים דאתריה דמר (כלומר הרמב"ם) הוא, ובספר אחד מוגה שאומרים שהוגה מספר שהגיה הוא בעצמו ז"ל שהוא בחלב עד היום הזה".

47 ראו פנטון, משנה תורה, שם הוכחנו שהתרגום הערבי לספר המדע המופיע בפירוש עלא אלדין אלמוקקת על ספר המדע לרמב"ם (כ"י הספרייה הבריטית 294. Add. 27) שייך באמת לר' דוד מימוני, כפי שכבר טען אשתור בזמנו (א, עמ' 353-356). תרגום זה פורסם על ידי דוד בלומנטל –

בתקופה מסוימת התגורר ר' דוד בדמשק, ושם פגש את ר' יוסף טוב עלם, תלמיד חכם מספרד, שממנו ביקש לכתוב פירוש על אבן עזרא לתורה, שנודע אחר כך בשם "צפנת פענח". יש לשער כי לקראת סוף ימיו שב לבירת מצרים, מושב הנגידות, כי בתחילת המאה הט"ו אנו מוצאים תעודה מקהיר, משנת 1409, החתומה בשמו. אין בידינו ידיעות מהימנות על זמן פטירתו ומקומה וכמו כן מה עלה בגורל צאצאיו, מאחר שעם פטירתו נפסקה שלשלת היוחסין.⁴⁸

במקום אחר הראינו כי ר' דוד הנגיד לא היה רק מחברה של יצירה ספרותית רחבה, כי אם גם הסופר הפורה ביותר מבין צאצאי הרמב"ם, מכיוון שכתב לא פחות מחמישה עשר חיבורים במיגוון רחב של נושאים: ספרי פרשנות, דרשות, הלכה, פילוסופיה ומוסר.⁴⁹ אף הוא היה ספוג כולו באידאולוגיה הרמב"מית וחלק לא מבוטל של כתביו מוקדשים לפירוש משנת הרמב"ם, שאותה שב וביאר במקומות מסוימים במשמעות מיסטית מודגשת. אכן גם ר' דוד השני הושפע מהמיסטיקה המוסלמית ומבין כל היהודים בימי הביניים, היה זה בוודאי הוא שהירבה להשתמש בחיבורים הצופיים הקלסיים, באשר הביא מדברי אלחלאג, אלקושיירי, אלמפי, אבן אלעריף ואלגזאלי. הוא אף אחד המחברים היהודים הבודדים שהושפעו עמוקות מכתבי אלסוהרורדי.

מוסר

בראש ובראשונה ראוי לציין שבקולופון של הפירוש על בראשית ושמות לראב"ם, שהועתק בעבור ספריית ר' דוד, הלה מתואר כחסיד וקרוב לוודאי שגם הוא אימץ את הדרך הרוחנית של הצופים.⁵⁰ ממכתב מסוים ניתן להסיק שהיו לר' דוד יחסים עם צופים במצרים. מכתב זה הוא תלונה שהפנתה לנגיד יהודייה שבעלה איים לעזוב את משפחתו כדי לקבוע את מגוריו אצל הצופים. האשה האומללה הפצירה בנגיד להשתדל לטובתה אצל מנהיג הצופים, כנראה השיח' מוחמד אלפנאני.⁵¹ למעשה, ר' דוד כתב מאמר מוסר שלם המבוסס על תורת המוסר הצופית ששמו "מקאלה פי דרך החסידות". חיבור זה שרד בצורה מקוצרת בספרו "אלמךשד אלי אלתפד ואלמךפד אלי אלתג'רד" (מורה הפרישות ומדריך הפשיטות).⁵² כפי שרמזו בכותרתו, ספר זה הוא מדריך מוסרי המעלה את עבד האל במעלות הסולם הרוחני עד הגיעו למדרגת החסידות. אמנם מבחינת נושאו, החיבור דומה מאוד לספר "חובות הלבבות" של רבינו בחיי אבן פקודה וכן לספרי הדרכה מסוגו בספרות הצופית. אך יש הבדל משמעותי בינו לבין ספרו של רבינו בחיי. בשעה שהלה מאמץ לא רק צורה אלא גם חלק מהתוכן מספרות הצופית, נקודת המוצא של התכנית הרוחנית של המורשד נעוצה בברייתא של ר' פנחס בן יאיר, שר' דוד מעבד באופן מקורי לאור שיטתם

ראו בלומנטל.

48 לביור הידיעות על אודות בני ר' דוד "שהלכו בגולה לפני הצר בשנת אלף תש"ם לשטרות", שנמסרו על ידי א' כרמולי, ראו פנטון, כרמולי.

49 ראו: פנטון, מורשת; פנטון, שני מאמרים.

50 ויוזנברג, עמ' תצט: "רבינו דוד האהוב הידיד הצדיק החסיד נגיד הנגידים".

51 ראו פנטון, יחסים.

של הצופים: "זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי חסידות" (עבודה זרה כ ע"ב). ר' דוד מנתח כל אחת ממדרגות אלה כאחד ה"מקאמא" הצופיים. למשל, את ה"זהירות" הוא משווה ל"אשכאק" (הארה) של אלסוהרורדי, משל נגזרה מן השורש "זהר". ואמנם, גישתו לשאלה מיסטית ומאירת עינים יותר, רחוקה מאוד משיטתם של ר' אברהם ור' עובדיה. הוא נמנע משאלת הפרישות המינית וההתבודדות, היקרה להם כל כך, ועם זאת ממעט בערכה הקיבוצי של תורתם ומתרכז בשלמותו הרוחנית של היחיד. בניגוד למאמר הבאר, המורשד מיוסד על מבנה אנליטי ומודרג שיש בו התקדמות הגיונית. כפי שהוא לפנינו, החיבור נחלק לכ"ח פרקים הכוללים שלושה נושאים: א – הגדרת מושג החסידות; ב – שמונה המדרגות המובילות למעלת החסידות האמיתית; ג – המדרגות שהן למעלה מן החסידות, היינו האהבה האמיתית והנבואה. הרעיון היסודי הממלא את החיבור הוא שהאדם נברא בצלם אלהים ונושא את תארי ומידותיו. כדי להגיע למדרגת "האדם האמיתי", על החסיד להתפשט מתכונותיו הגשמיות ולהתלבש לעומתן במידות האלוהיות עד כדי הזדהות עם האל, כפי דברי אלחלאג': "אני דודי ודודי אני".

פילוסופיה

מבין כתבי מחברנו הידועים עד כה, החיבור הבולט ביותר מבחינת היקפו ותוכנו הוא המאמר הפילוסופי המוסרי הערבי יהודי הנקרא "תג'ר'יד אלחקא'יק אלנ'ט'ריה ותלכ'יץ אלמקא'צד אלנפסא'ניה" (חשיפת האמיתיות העיוניות ותמצית הכוונות המעשיות). שיש לראות בו את החיבור החשוב האחרון בתחום הפילוסופיה הערבית היהודית. תמצית מנומנטלית זו של שאלות מוסריות ופילוסופיות שמורה בשני כתבי יד גדולים המחזיקים יחד כמעט מאתיים וחמישים דף, מלבד קטעי נגיזה. החיבור נחלק לשני חלקים. בראשון, המוקדש בעיקרו לשאלות פילוסופיות, מציג ר' דוד ראיית יקום אנתרופוצנטרית הכוללת קוסמוגוניה ומטפיזיקה, עוד טרם העלתו את שאלת מרכזיותה של שליחותו הרוחנית של האדם בעולם הפיזי של חי, צומח, דומם. הוא מתייחס גם לנושאים היסודיים של תורת הרמב"ם, דהיינו נבואה, השגחה, נסים ונצחיות הנשמה. חלקו השני של החיבור עוסק ביישומם של ערכי מוסר המוביל ליצירת האידאל הצופי של "האדם השלם", העובר בשביל הזהב ובדרכי פרישות, ההסתפקות והדעת. הוא ממעט להשתמש במקורות תלמודיים ומסתמך מאוד על שיטתו הפילוסופית של הרמב"ם, למרות שגם כאן הוא מטה אותה לכיוון הצופי או לזה הנאראפלטוני. למרות שבמידה רבה ר' דוד משועבד לשיטתו הפילוסופית של הרמב"ם, הוא נוטש אותה בדיוק לטובת אותו כיוון שפנו ר' אברהם ור' עובדיה. לרוע המזל, פירושו למורה, אחד הפירושים הבודדים לספר הכתובים ערבית, כנראה אבד.

פרשנות ודרש

ר' דוד חיבר שני פירושים על התורה, אחד בשפה הערבית בצורת מדרש, ושמו "יקר חכמה" (או "יקר חמדה"), ואחד בשפה העברית, הנקרא "כליל היופי". פירוש זה היה

גדול מאוד מכיוון שהשתמר ממנו רק חלק של פרשת בראשית, שמחזיק 115 דף. בחלקו העיוני הפירוש מבוסס בעיקר על דברי הראב"ע והרמב"ם, כפי שר' דוד בעצמו מודה בהקדמתו, ואילו החלק הבלשני מבוסס על דברי הרד"ק:

וכבר חברתי מדרש על התורה בלשון ערבי וספר יקר חכמה קראתיו, ומדברי הקדמונים והאחרונים לקטתיו, אבל רובו להמון העם שמתיו, כי למענם תקנתיו, לדרוש בו בכל יום שבת במנחה לעיניהם סדרתיו. והנה הואלתי לעשות פירוש על התורה בלשון הקדש כפי קוצר דעתי ומיעוט השגתי. על דברי הרב המורה צדק יסדתיו, ועל רמזי בן עזרא ועל דברי חכמים תכנתיו, ומדברי האחרונים קבצתיו, וכל דבר בשם אמרו אמרתיו.⁵³

חשיבות מיוחדת נודעת לעובדה שר' דוד משתמש גם במקורות קבליים. ואמנם, דומה כי בקרב חכמי המזרח הוא אחד הראשונים שהביאו מדברי "מדרש הנעלם" ומדברי הזוהר. הוא מצטט גם את "ספר המשקל" למחבר המשוער של הזוהר, ר' משה די ליאון, ו"ספר מגלה עמוקות" לר' שמואל אבן מטוט.

על סמך ההבאות מכתבי ר' דוד שנשתמרו ניתן להסיק שהוא חיבר גם פירוש לספר תהלים, הנקרא "אלֶךְ יָקֵאת". ריח של צופיות נודף מכותרת זו שמשמעותה רומזת למובן הפנימי של המקרא, המושג באמצעות החוויה המיסטית שהצופים קוראים אלֶךְ יָקֵאת (הטעם). בזמן האחרון עלה בידינו לגלות בין אוצרות הגניזה בסנט פטרבורג פירוש בערבית יהודית לשיר השירים, כתוב בידו של ר' דוד הנגיד, שגם עליו משוך חוט של צופיות; וייתכן שהנגיד הוא לא רק המעתיק אלא גם המחבר של פירוש זה על ספר שהיה מאוד חביב על החסידים. מלבד פירושים אלו שרדו קטעים מפירושו של הנגיד לפרקי אבות, שנכתב בסגנון דרשני. מעניין לציין שפירושו לכל מאמר פותח בידיעה ביוגרפית או במעשה הקשורה בתנא בעל אותו המאמר. שיטה זו נהוגה גם בפירוש לאבות המיוחס לר' דוד הנגיד הראשון, והדבר ראוי לתשומת לב.⁵⁴ אנו סבורים כי זכרם של מדרשים אלה ושל הפירוש למסכת אבות, הם שורש הבלבול שבקבוצתו יוחסו המדרשים והפירוש לאבות לר' דוד הנגיד הראשון. לעניות דעתנו, חיבורים אלה, שדלות תוכנם וצורתם אינה יאה לנגיד, אינם שייכים לא לר' דוד הנגיד הראשון ולא לשני, כי אם למחבר מאוחר יותר, אלא שיוחסו בטעות ובאופן אסוציאטיבי לר' דוד הנגיד השני מכיוון שהוא כתב מדרשים כאלה. במרוצת הזמן נטשש גם זכרו של ר' דוד זה והמדרשים יוחסו לר' דוד הראשון. השערה זו נסמכת על העובדה שרוב כתבי היד של מדרשים אלה, מאוחרים הם. הם נקראו מידי שבת בשבתו אחרי תפילת מנחה בדיוק כמו מדרשי ר' דוד האמיתיים, כפי שהוא עצמו מעיד בפסקה שהבאנו לעיל.

52 ראו פנטון, מורה הפרישות. תרגום צרפתי: פנטון, שני מאמרים.

53 כ"י פירקוביץ אוסף ב, עברית א 69, דף 2א. קטע נוסף מחיבור זה מצוי בניו יורק, בבית מדרש לרבנים, אוסף אדלר 2902 קטע 4-5.

הלכה

חיבורו העיקרי של ר' דוד בתחום ההלכה הוא פירושו למשנה תורה, שנקרא "שְׁרָח" (פירוש) או "תַּעְאֲלִיק" (הערות). ככל שניתן להסיק מן החלקים והקטעים שנשתמרו, פירוש זה השתרע לפחות על שלושת הספרים הראשונים של היד החזקה. הפירוש להלכות קידוש החודש, שבו המחבר מצטיין במומחיות רחבה בחוכמת התכונה, נכתב בשנת 1387 כאשר ר' דוד התגורר כבר בחלב, וסביר להניח ששאר החלקים חוברו באותה תקופה. כמוכן, פירושו לספר המדע לובש צורה פילוסופית.⁵⁴ כאן, כמו בחיבוריו בפילוסופיה ובמוסר, מחויב ר' דוד מאוד לכתבי אביו הזקן. בתחום ההלכה, שרד גם פירוש לפיסקה תלמודית מהלכות רבתי לרי"ף.

באשר למעלותיו הרבות של ר' דוד כסופר, מעניין לציין כי כ"י סנט פטרבורג של "כתאב מַעְאֲנִי אֶלְנַפֶּס" (ספר ענייני הנפש), המיוחס לרבינו בחי אבן פקודה, יצא מתחת ידו של ר' דוד.⁵⁵ בניגוד לגירסה שפירסם גולדציהר⁵⁷ כוללת גירסה זו כמה חכמים מאחרים, כגון הרמב"ם ובנו ר' אברהם. אם אין אלה הוספות מיד סופר מאוחר, הרי שחיבור זה מאוחר מכפי ששיערו עד כה. בידינו נימוקים משכנעים לטובת ייחוסו של החיבור לר' דוד, אך נשמור אותם להזדמנות אחרת. בין הספרים שהעתיק ר' דוד יש ששייכים לספרות הערבית המוסלמית, כגון החיבור האסטרונומי "פְּתָאב אֶלְתַּבְּצֶרָה" לאלכ'רקי, שהועתק בחלב בשנת 1383,⁵⁸ ופירוש על ספר בהיגיון "אֶלְרֶסָאֵלָה אֶלְשֶׁמְסִיָּה" לאלקוֹיִנִי (מת בשנת 1294).⁵⁹

סיכום

חיבוריו של ר' דוד מאירים באור חדש ומפתיע את קיומה של פעילותם הספרותית של צאצאי הרמב"ם ומלמדים (בניגוד לדברי ר' יוסף אבן כספי, שכנראה פגש את אביו של ר' דוד במצרים), כי צאצאי הרמב"ם כלל לא היו אידישים לפילוסופיה, למדע, ואף לא לקבלה.⁶⁰ מסקרנת אף יותר היא הופעתו של עוד בן למשפחת הרמב"ם, שפרשנותו לשיטותיהם של אבותיו הדגולים עוטה מעטה מיסטי צופי מובהק. ר' דוד חותם שלשלת ארוכה של חכמים ואנשי מעשה יוצאי חלציו של הנשר הגדול, שקיימו את הכתוב "בן

54 ראו לעיל, אחרי ציון 38.

55 ראו הנספח לפנטון, שיר השירים.

56 כ"י פטרבורג 2 (פירקוביץ' 1.4815) – ראו בוריסוב.

57 ראו גולדציהר.

58 פירקוביץ' אוסף ב, 1.3144 + בית מדרש לרבנים הירש 3א. חיבור זה היה מאוד פופולרי בחוגים יהודיים כי יש ממנו יחסית הרבה העתקות באותיות עבריות.

59 פירקוביץ' אוסף ב, סיח 1214 (+ סיח 812 קטע 3, 835 קטע 72-73, 846 קטע 46, 2396]. וראו ברוקלמן, GI 466.

60 אבן כספי, דף מט ע"ב: "ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול החכם השלם המורה ומצאתי שם זרעו זרע קודש דור רביעי ובניהם חמישי, כלם צדיקים, אבל בחכמות לא היו מתעסקים, וגם בכל המזרח לא היו שם חכמים". וראו פנטון, מורשת, עמ' 52 הערה 90.

חכם ישמח אב". אין ספק שפעילותם הספרותית של צאצאי הרמב"ם, שחלקה היתה מוקדשת להגנת ירושתו ולביאורה, וצמודה היתה למעמדם הפוליטי, תרמה רבות להשלטת תורת הרמב"ם במזרח, ובמידה מסוימת גם במערב.

כתשובה לשאלתנו המרכזית, הבה נשאל את עצמנו באיזה אור מאיר קו עקשני זה של חסידות מעין צופית את כתבי הרמב"ם עצמו. אנו משוכנעים כי את תורת המוסר של הרמב"ם וכן את תפיסות היסוד שלו שבפרקי הסיום המיסטיים של המורה יש להבין על רקע קיומה של סביבה צופית. פרקים אלה נכתבו אם כדי למתן פרקטיקות צופיות מסוימות תוך הצגתן באור אינטלקטואלי, אם כתגובה לביטוייהן הקיצוניים יותר. ולבסוף, שושלת מרשימה זו של חסידים צאצאי הרמב"ם, המשתרעת על פני חמישה דורות – מר' אברהם ועד ר' דוד – מחייבת הרהור נוסף: הייתכן כי בשושלת המימונית המפוארת היה הרמב"ם, גדול הפילוסופים הרציונליסטיים, היוצא מן הכלל שהפך, בסופו של דבר, לכלל?

קיצורים ביבליוגרפיים

אבא מרי	אבא מרי, מנחת הקנאות, פרסבורג 1839.
אבן יחיא	ר' גדליה אבן יחיא, ספר שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ו.
אבן כספי	יוסף אבן כספי, ספר המוסר, טעם זקנים, פא"ם תרט"ו, דף מט-נד.
אלמגור	אלה אלמגור, כתבי-היד של מדרשי ר' דוד הנגיד, ירושלים תשנ"ה.
אפנשטיין, ראב"ם	Simon Eppenstein, <i>Abraham Maimuni, sein leben und seine Schriften</i> , ch. II, "Der Kommentar Abraham Maimunis zu Genesis und Exodus", Berlin 1914, pp. 33-72
אפנשטיין, תרומה	—, "Beiträge zur Pentateuchexegese Maimuni's", <i>MGWJ</i> (1908), pp. 377ff.
אפנשטיין, כפאיה	שמעון אפנשטיין, "פרק כד וחלק מפרק כה מכתאב כפאיה אלעאדין לר' אברהם ב"ר משה ב"ר מיימון", ספר היובל לכבוד ישראל לוי, ברסלוי תרע"א, החלק העברי, עמ' 335-339.
אפנשטיין, ליקוטים	—, "ליקוטים מפירוש ר"א בן הרמב"ם על בראשית ושמות", ספר היובל לדוד צבי לחגיגת יום מלאת ע' שנה לר' ד"צ האפפמאן, ברלין תרע"ד, החלק העברי, עמ' 130-142.
אשתור	אליהו שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תש"ל.
בוריסוב	A. Borissow, "Nouveau matériel concernant le Pseudo-Bahya", <i>Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS, Classe des Humanités</i> (1929), pp. 775-797
בית-אריה	M. Beit-Arié and R. May, <i>Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda</i> , Oxford 1994
בכר	W. Bacher, "Zwei alte Abothkommentare", <i>MGWJ</i> 49 (1905), pp. 651-666
בלאו	יהושע בלאו, הספרות הערבית היהודית – פרקים נבחרים, ירושלים תש"ם.
בלומנטל	דוד בלומנטל, "תרגום ערבי להלכות יסודי התורה", דעת 14 (תשמ"ה), עמ' 113-144.
בראן	M. Brann, "Joseph Sambari's Nachrichten über das Geschlecht der Maimoniden", <i>MGWJ</i> 44 (1900), pp. 14-24
ברודי	חיים ברודי, מטמוני מסתרים, קראקא תרנ"ד, עמ' 17-19.

C. Brockelmann, <i>Geschichte der arabischen Litteratur</i> , Leiden, 1942-3	ברוקלמן
יצחק יוליוס גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"א.	גוטמן
שלמה דב גייטין, "דמדומי ערב של בית הרמב"ם", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 104-67.	גייטין, בית רמב"ם
—, "רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי", תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 181-197.	גייטין, הרמב"ם וחוגו
S.D. Goitein, "A Treatise in Defence of the Pietists by Abraham Maimonides", <i>JJS</i> 16 (1965), pp. 105-114	גייטין, כתב פלסתר
—, "New Documents from the Cairo Genizah", <i>Homenaje a Millas-Vallicrosa</i> , 1, Barcelona 1954, pp. 707-720	גייטין, מסמכים חדשים
—, "Abraham Maimonides and his Pietist Circle", <i>Jewish Mediaeval and Renaissance Studies</i> , ed. A. Altmann, Cambridge (Mass.) 1967, pp. 145-164	גייטין, ראב"ם
שלמה דב גייטין, "מכתב אל הרמב"ם בענייני ההקדשות וידעות חדשות על צאצאיו הנגידים", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 256-232.	גייטין, נגידים
I. Goldziher, <i>Kitāb ma'ani al-nafs, Buch vom Wesen der Seele</i> , Berlin 1907	גולדציהר
ר' אברהם בן הרמב"ם, המספיק לעובדי ה', תירגם יוסף דורי, ירושלים תשכ"ה.	דורי
ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, מהדורת נסים דנה, רמתגן תשמ"ט.	דנה
אלעזר הורביץ, "מאמר על אודות דרשות חז"ל לרבינו אברהם בן הרמב"ם", ספר היובל ליהושע פינקל, בעריכת שמחה הוניג ואריה ליב סטיצקין, ניו יורק 1974, עמ' 168-139 (=א' הורביץ, שרידים מתורתן של גאונים ראשונים, ניו יורק 1989).	הורביץ
H. Hirschfeld, "Einige arabische Gutachten des Abraham Maimuni", <i>Festschrift A. Berliner</i> , Frankfurt a. Main, 1903, pp. 46-54	הירשפלד
G. Vajda, "The Mystical Doctrine of Rabbi Obadyah, Grandson of Moses Maimonides", <i>JJS</i> 6 (1955), pp. 213-225	ואידה
נפתלי וידר, השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי, אוקספורד תש"ז (= מלילה ב [תש"ו], עמ' 120-37).	וידר
פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת ש' ויזנברג, לונדון תשי"ח.	ויזנברג
G. Cohen, "The Soteriology of R. Abraham Maimuni", <i>PAAJR</i> 25 (1967), pp. 75-98; 26 (1968), pp. 33-56	כהן
A. Katsch, "From the Moscow Manuscript of David ha-Nagid's Midrash on Genesis", <i>JQR</i> 48 (1957), pp. 140-160	כ"ץ
J. Mann, <i>Texts and Studies in Jewish History and Literature</i> , 1, Cincinnati 1931	מאן, מקורות
—, <i>Jews in Egypt and in Palestine</i> , 1-2, Oxford 1922	מאן, יהודים
A. Neubauer, <i>Israelitische Letterbode</i> 3 (1877), pp. 53-54	גויבאור, מכתב
—, <i>Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library</i> , 1, Oxford 1886	גויבאור, קטלוג
L. Simmons, <i>The Letter of Consolation of Maimun ben Joseph... Also an Appendix, consisting of those passages in which Maimun is quoted by Abraham Maimonides in his Commentary on Genesis and Exodus</i> , London 1890 (also in <i>JQR</i> [1889], pp. 334-369)	סימנס
יוסף סמברי, ספר דברי יוסף, מהדורת שמעון שטובר, ירושלים תשנ"ד.	סמברי

- P. Fenton, "Dana's Edition of Abraham Maimuni's *Kifāyat al-'Abidīn*", *JQR* 82 (1991), pp. 194-206 פנטון, דנה
- , "En Marge du *Kitāb Kifāyat al-'Abidīn* 'la Provision suffisante des serviteurs' de Rabbi Abraham ben Moïse Maïmonide", *REJ* 150 (1991), 385-405. פנטון, המספיק
- , "A Judaeo-Arabic Commentary on the Haftarat by Hanan'el ben Shemu'el (?), Abraham Maimonides' Father-in-law", *Maimonidean Studies* 1 (1990), pp. 27-56 פנטון, הפטרות
- , "La Hitbodedut chez les Soufis et les premiers Qabbalistes en Orient", *Prière Mystique et Judaïsme*, Colloque de Strasbourg, Paris 1987, 133-157 פנטון, התבודדות
- יוסף ינון פנטון, "יחסים בין יהודים ומוסלמים במסמכי הגניזה", תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 364-351. פנטון, יחסים
- P. Fenton, "Carmoly et le dernier des Maïmonide", *REJ* 148 (1989), pp. 367-375 פנטון, כרמולי
- , (ed.), Obadyah Maimonides, *The Treatise of the Pool*, London 1981 (2nd. ed. London 1995) פנטון, מאמר הבאר
- יוסף ינון פנטון, מורה הפרישות, ירושלים תשמ"ז. פנטון, מורה הפרישות
- P. Fenton, "The Literary Legacy of David b. Joshua, Last of the Maimonidean Negidim", *JQR* 75 (1984), pp.1-56 פנטון, מורשת
- יוסף ינון (פנטון), "הפירוש הערבי של ר' דוד בן יהושע מימוני על 'משנה תורה' לרמב"ם", מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, בעריכת יהושע בלאו ודויד דורון, רמת-גן תש"ס, עמ' 160-145. פנטון, משנה תורה
- P. Fenton, "The Maimonidean school of exegesis in the East", *Hebrew Bible/Old Testament, the History of its Interpretation*, ed. M. Saebo, Göttingen 2000 פנטון, פרשנות
- "The Literary Legacy of Maimonides Descendants", *Sobre la vida y obra de Maimonides*, Cordoba, pp. 149-156 פנטון, צאצאי
- , "Abraham Maimonides : Founding a Mystical Dynasty", *Jewish Mystical Leaders and Leadership in the 13th Century*, ed. M. Idel, New York 1998, pp.127-154 פנטון, ראב"ם
- , "Some Judaeo-Arabic Fragments by Rabbi Abraham He-Hasid", *Journal of Semitic Studies* 26 (1981), pp. 47-72 פנטון, ר' אברהם החסיד
- יוסף ינון פנטון, "ר' חננאל בן שמואל הדיין גדול החסידים", תרביץ נה (תשמ"ה), עמ' 107-77. פנטון, ר' חננאל
- , "פירוש מיסטי לשיר השירים בידו של ר' דוד בן יהושע מימוני", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 589-539. פנטון, שיר השירים
- P. Fenton, *Deux Traités de Mystique Juive*, Paris 1987 פנטון, שני מאמרים
- מרדכי עקיבא פרידמן, "מחלוקת לשם שמיים – עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו", תעודה י (תשנ"ו), עמ' 298-245. פרידמן, מחלוקת
- M.A. Friedman, "Responsa of R. Abraham Maimonides from the Cairo Geniza: a Preliminary Review", *PAAJR* 56 (1990), pp. 29-49 פרידמן, סקירה
- מ"ע פרידמן, "על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה", בראילן כו-כו (תשנ"ה), עמ' 276-259. פרידמן, שו"ת
- אהרן פריימן ויוסף ריבלין, "תשובות ר' יהושע הנגיד", קובץ על יד יג (תרצ"ז), עמ' 113-75. פריימן, שו"ת ר' יהושע
- תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א פריימן וש"ד גיטיין, ירושלים תרצ"ז. פריימן, שו"ת ראב"ם
- אהרן פריימן, "שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם", אלוה, ירושלים תרצ"ז, עמ' 158-9, 32-9. פריימן, שלשלת

ברכת אברהם, מהדורת בר גולדברג, ליק תרי"ט.	ראב"ם, ברכת אברהם
ראב"ם, מלחמת השם, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תשי"ט.	ראב"ם, מלחמת השם
ספר מעשה [של] ירושלמי, מהדורת יהודה לייב זלוטניק ונחמיה אלוני, ירושלים תש"ז.	ראב"ם, מעשה ירושלמי
מעשה נסים, מהדורת בער גולדברג, פריס תרכ"ז.	ראב"ם, מעשה נסים
S. Rosenblatt, <i>High Ways to Perfection</i> , 1-2, New York and Baltimore 1927-1938	רוזנבלט
מדרש רבי דוד הנגיד... תירגם מערבית והוסיף מבוא והערות אברהם יצחק כ"ץ, ספר בראשית, ירושלים תשכ"ד; ספר שמות, ירושלים תשכ"ח.	ר' דוד מימוני, בראשית ושמות
מדרש רבי דוד הנגיד, הגדה של פסח (דרשה לשבת הגדול, דיני פסח ואגדות ומדרשים בענין יציאת מצרים), תורגם לעברית בידי שמואל ירושלמי, ירושלים תשמ"א.	ר' דוד מימוני, הגדה
מדרש רבינו דוד הנגיד וצ"ל... מנקול מן נסכית כס יד קדימת ספר בראשית, פרשת בראשית, נא אמון תרע"ד.	ר' דוד מימוני, מדרש
מדרש דוד – פירוש על התורה מאת רבינו דוד הנגיד, פרשת בראשית, מהדורת בן ציון קרינפיס, ירושלים תש"ב.	ר' דוד מימוני, פירוש
ספר פרקי אבות עם פירוש בלשון ערבי הידוע ומקובל בידנו כי מחברו רבי דוד הנגיד, נא אמון תרס"א (קהיר תרצ"ב).	ר' דוד מימוני, פרקי אבות, ערבית
מדרש דוד – פירוש על מסכת אבות, תורגם לעברית ע"י בן ציון קרינפיס, ירושלים תש"ד.	ר' דוד מימוני, פרקי אבות, עברית
איגרות הרמב"ם, מהדורת יצחק שילת, א-ב, ירושלים תשמ"ז.	רמב"ם, איגרות
הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת שילת, ירושלים תשנ"ב, עמ' שעט-שפד.	רמב"ם, הקדמות
הקדמת הפירוש למסכת אבות, משנה עם פירוש הרמב"ם, מהדורת "קאפח, ד, ירושלים תשכ"ח.	רמב"ם, פרקי אבות
קובץ תשובות הרמב"ם, לייפציג תרי"ט.	רמב"ם, קובץ
תשובות ר' יהושע הנגיד (אלמסאיל), מהדורת יהודה רצהבי, ירושלים תשמ"ט.	רצהבי, מסאיל
יהודה רצהבי, "שאלות הנגיד – חיבור ר' יהושע הנגיד" תרכ"ץ נד (תשמ"ה), עמ' 566-553.	רצהבי, שו"ת
שמעון שטובר, "שאלות שהופנו אל ר' אברהם בן הרמב"ם – חומר חדש מן הגניזה", שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 281-245.	שטובר, גניזה
—, "על שתי שאלות שהופנו אל רבינו אברהם בן הרמב"ם", שנתון המשפט העברי ו-י (תש"ם), עמ' 403-399.	שטובר, שאלות
M. Steinschneider, <i>Die Arabische Literatur der Juden</i> , Frankfurt a. M. 1902	שטיינשניידר, יהודים
—, "Zur Literatur der Maimoniden", <i>MGWJ</i> 45 (1901), pp. 129-137	שטיינשניידר, ספרות
גרשם שלום, "המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי", קרית ספר ב (תרפ"ה), עמ' 119-116.	שלום